

BAZI XVI. YÜZYIL DİVANLARINDA KIYMETLİ TAŞLAR*

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KIRBIYIK
Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
mkirbiyik@hotmail.com

Özet

Bu çalışmada, XVI. yüzyıl şairlerinden Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî, Hayretî, Nev'î, Yahyâ Bey ve Zâfî'nin divanlarında geçen akîk, elmâs, firûze, inci, kehribar, lâciverd, la'î, mercân, mihenk, şebçerâğ, yâkût ve zümrüd üzerinde durulmuştur. Söz konusu taşların genellikle rengi ve şekli ile ilgili olarak benzetmelerde yer aldığı, tasavvurlara konu olduğu tespit edilmiştir. Bazen de çeşitli hassalarla, kendilerine atfedilen özelliklerle ve haklarındaki birtakım inanışlarla şiirlere yansydıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Türk Edebiyatı, kıymetli taşlar, divanlar, XVI. yüzyıl.

PRECIOUS STONES IN SOME DİVANS IN THE 16.CENTURY

Abstract

In this study, agate, diamond, turquoise, pearl, amber, lapis lazuli, ruby, coral, touchstone, şebçerâğ (mystical jem stone that spreads light and night) emerald which are used in the Divans of 16 th. century poets Baki, Fuzûlî, Hayâlî, Hayretî, Nev'î, Yahyâ Bey and Zâti. These precious stones have generally been noticed in the similies concerning the colour and the shape of them and used as images. Sometimes they have been used in poems with their special qualities and characterishes attributed to them and folk beliefs on them.

Key Words: Classical Turkish Literature, precious stones, divans, 16 th.century.

* Bu makale, 25-27 Nisan 2007 tarihinde, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nce düzenlenen Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumunda sözlü olarak sunulan tebliğin kısmen değiştirilmiş şeklidir.

Giriş

İnsanoğlu, zenginliğin nişanesi, sağlıklı yaşamının bir vesilesi veya güzelliğin ifadesi olarak kabul ettiği kıymetli taşlara, daima ilgi duymuştur. Bu ilgi, onun sadece bu taşlara sahip olma arzusuyla sınırlı kalmamış; onların hassaları ile ilgili bilgi edinme yoluna gitmesine sebep olmuştur.

Hatta denilebilir ki bu taşlarla ileri derecede meşguliyet, onlara duyulan merak, onların etrafında birtakım inanç ve âdetlerin teşekkül etmesine de zemin hazırlamıştır.

Edebî metinlerde duyguların, düşüncelerin etkili bir biçimde ifadesi hususunda, kıymetli taşların renkleri, şekilleri, tesirlerinin yanı sıra haklarında teşekkül etmiş olan inanç ve âdetler de göz önünde bulundurulmuştur. Dîvanlara bir göz attığımız zaman da görüyoruz ki şairler, kıymetli taşlarla ilgili olarak çeşitli benzetmelere, özelliklere, inanışlara, tasavvurlara yer vermişlerdir.

Biz, burada kıymetli taşlarla ilgili bu hususları, XVI. yüzyılda yaşamış şairlerden Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî, Hayretî, Nev'î, Yahyâ Bey ve Zâfî'nin dîvanlarında gördüğümüz örneklerle ele almaya çalışacağız.

1. Akik

Çeşitli renklerde kalsedon türüdür. En iyisi açık kırmızı renklisidir. Buna Yemen taşı da denmiştir. İnanışa göre, rengini Süheyl yıldızının ışığının tesiriyle almıştır. Zira bu yıldızın en parlak görüldüğü yer de Yemen'dir.

Akik bedenden akan kanı durdurur, kalbe kuvvet verir, hafakanı giderir. Göze sürme olarak çekildiğinde görme melekesini artırır ve kirpikleri güzelleştirir (Pala 1995: 28). Vücuda temas ettiği sürece, ferahlık verdiği inandırılır. Müslümanlarca nazar taşı olarak kullanılan akikin iki türü Kızılderililerce uğur taşı sayılır: Moka taşı denilen yosunlu akik altıncı aya, kırmızı akik de yedinci aya izafe edilen uğur taşlarıdır (Ethem, 1990: 65, 66). Fakirliği ortadan kaldırdığına dair "Siz akik yüzük takının, zira akik fakrı giderir" mealinde mevzu hadis de vardır (İbnü'l Cevzî, 1997: 235).

Kolye, yüzük, tespih gibi süs eşyasında kullanılır. Bunun dışında, tezhib sanatında aharlı kâğıtların üzerindeki pürüzleri gidermede kullanılan "mühre" isimli el aletinin ucundaki taş da akik veya zebercettir.

Divanlarda çok az rastladığımız akikin kırmızı rengi dolayısıyla benzetmelerde kullanıldığını görüyoruz.

Aşığın kanlı göz yaşları denize düştüğü zaman, deniz suyunun erimiş akik gibi olacağı tasavvur edilir:

La'lün firâkı ile akan gözlerüm yaşı

Deryâyâ düşse ola akik-i müzâb âb (Çavuşoğlu vd. 1981: 29)

Akikten yapılmış mücevher kutusu anlamındaki *dürc-i akîk* terkinin geçtiği şu beyitte, ağzından bahsedilmektedir:

Dürc-i akîk içinde lebün nakd-i cân kodı

Bir gizli yirde sırr ile genc-i nihân kodı (Çavuşoğlu vd. 1987: 469)

2. Elmâs

Bilinen en sert mineraldir. Çeşitli renklerde olabilir; ancak en değerlisi saydam ve renksiz olanıdır. Sert madenlerin ve taşların kesilmesinde kullanılır. Işık kırma özelliğine sahip olduğundan, tıraşlanmış elmasın güzel parlantısı olur. Bu elmasa da *parlanta* denilir. Tazyikten, ateşten ve demirden müteessir olmaz.¹ Yalnız kurşunla dövülerek tıraş edilir (Onay 1992: 145).

Dîvanlarda elmas, göz yaşı, kadeh, gamze, cami taşı, kılıç, hançer ile ilgili benzetmelerde karşımıza çıkar. Ayrıca sertliği, ışık kırması, parlantılı olması ve diğer maddeleri delebilmek özellikleri ile de söz konusu edilir.

Şu beyitte, sert elmas parçalarının erimeyip daimî ıstıraba yol açacağına işaretten söz edilebilir:

Benüm gönlüm sırmaktan ey felek kıl ihtirâzı kim

Şikest olsa olur her pâresi elmâs peykânı (Tarlan, 1992: 59)

Nev'î şairlik tabiatını övgü incilerini delen elmas olarak nitelendirmektedir ki burada bu taşın sertliği ile diğer maddeleri delebilmek özelliği de söz konusudur:

Medhün güherlerin delüp elmâs-ı tab' ile

Dizdüm zamâne silkine bir nazm-ı yâdigâr (Tulum vd.1977: 45)

Bu hususa şu beyitleri de örnek verebiliriz:

Elmâs-ı gamla bağrumı delmişdi dür gibi

Dil kanlara boyanmış idi la'l-i nâb-vâr (Çavuşoğlu vd. 1981: 43)

İtdi gözüm yaşı ol gevher-i nâ-yâba eser

Güheri deldüğü elmâs-ı terün oldu ıyân (Tulum vd.1977: 125)

¹ Bu bilginin aksine, elmasın yanacağı ve geride kül bırakmayacağı belirtiliyor (Ethem, 1990: 41).

3. Fîrûze (Pîrûze)

Türkçede cam göbeği de denir. Kendine has gök mavisi tonu için *cam göbeği yeşili* veya *Türk mavisi* ifadesi kullanılır. Zamanla havanın nemi ile suyla temas ettikçe, rengi yeşile döndüğünden *yaşayan taş* adıyla da anılır (Ethem 1990: 8). Eskiden İran ve Mısır'dan Türkiye yoluyla Avrupa'ya satıldığı için, *Turkuvaz* adını almıştır (Kuşoğlu 1994: 60).

Risâle-i Cevâhir-nâme'deki fîrûze ile ilgili şu inanışlara temas edebiliriz:

“... bu taşı hükemâ mübârek dutmuşlardır (...) bir pâdişâh kendüye mukarreb olan kimseye hışm eylese hükemâ kendünde pîrûze götür diyü emri iderlerdi çünkü kendüde pîrûze götür eydi pâdişâhun hışmı ve gazâbı sâkin olup merhamet ve inâyete mübeddel olurdu ve her kişi ki sabâh uyhudan uyanup gözlerin açdukda nazarı pîrûzeye dokınsa ol gün ol kişinin hiç bir hâline mekrûh gelmeye (...) bunu dahi didiler ki pîrûzeye çok bakmak ömr artuklığına sebebdür ve göz nûrın arturup kesret-i emvâle sebebdür (...) ve dahi her kim pîrûzeyi kendüde götürre karcaşak düş görmeye ve götürrene düşmen zafer bulmaya ve hiç âferîdeden korkmaya ve sultânlar ve ehl-i hükm ve cemân halâyık gözlerine azîz ve muhterem görine eger pîrûzeyi kuhl içine koyup ol kuhli göze çekseler göze müteallik her dürlü maraz varisa def ide vallahü a'lemu bi's-savâbi” (Kutlar 2005: 94)

Yani bu taş mübarektir. Onu üzerinde bulunduran kişiye herhangi bir zarar erişmez. O kimse düşmanına mağlûp olmaz, korkulu rüya görmez, hiçbir kimseden de korkmaz. Gerek idareci, gerekse diğer insanların nezdinde saygın bir kişi olur. Bu taşın bakanın göz nuru artar, ömrü uzar, malı çoğalır. Ayrıca fîrûze sürmeye veya göz ilacına katılıp göze sürüldüğünde, göz hastalıklarını tedavi eder.

Şiirlerde rengi dolayısıyla yara, gökyüzü, ayva tüyü, sebze ile ilgili tasvir ve benzetmelerde yer alır.

Şu beyitte, sevgilinin attığı taşlar neticesinde âşığın altın gibi sarmış vücudunda oluşan yaranın izi, istiare ile pîrûze olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca sevgilinin âşığa attığı taşların onun bedeninde fîrûzeye dönüştüğü de tasavvur edilmiş olabilir. Beyitteki pîrûze *kodı gitdi altun üstine* ifadesi, altın eşyalarda fîrûze kullanıldığını hatırlatıyor. Dolayısıyla burada üzerine fîrûze işlenmiş altın kolye veya yüzük *mazmunundan* söz etmemiz mümkündür:

Her ne taş kim sîneme sen urdun ey sîmîn-beden

Her biri pîrûze kodı gitdi altun üstine (Çavuşoğlu vd.1987: 192)

Şu beyitte de fîrûze, mavi rengeyle övülenin yüceliğini ifade etmek üzere kadrinin yüzüğüne kaş olarak tasavvur edilir:

Felek engüşterî-i kadrüne pîrûze nigîn

Kapladı nâmun ile âlemi yek-ser hâtem (Küçük 1994: 46)

4. İncü (Dür, Lü'lü')

İnci, sadef denilen deniz hayvanının karnında oluşur. İnanışlara göre, nisan ayında sahile çıkan sadef, yağmur damlasını yutup denize döner. Denizde tuzlu su ortamında bu saf yağmur tanesi hayvana ıztırap verince, sadef bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılar. Bu sıvılar katılarak birbiri üzerine yapışır ve böylece inciyi oluşturur (Kuşoğlu 1994: 79; Pala 1995: 155). Hayvanın karnında deniz suyundan bir miktar varsa inci bulanık, yoksa parlak olur (Tarlan 1936: 11).

İnci denizden çıktığında portakal çekirdeği sertliğindedir. Sudan çıkınca havadaki oksijen ile temasa geçip sertleşir (Kuşoğlu 1994: 79).

Sadef iki veya daha çok yağmur tanesi yuttuysa, inciler küçük olurmuş. En makbul olan inci tek olan incidir. Böylesi inci hem yuvarlak hem de iri olurmuş. Dür-dâne, dürr-i galtân, dürr-i şehvâr gibi adlarla anılan inci, bu tek incidir. Eskiden güzel inciler Aden'de çıkarılmış. Dürr-i yetim tabiri sadefteki tek inciden kinayedir; anne ve babasının tek oğlu olan ve küçük yaşta yetim kalan Peygamberimiz için kullanılır.

İnci kalbi ferahlatır; yüzü güzelleştirir; kalp kanını tasfiye eder. Sürmeye katılıp göze çekilse, göz sinirlerini kuvvetlendirir. Bu sürmeye *kuhlülcevâhîrî* denir (Tarlan 1936: 11). *Lü'lü'*-yı müdevver (yuvarlak inci) tamlaması da bir zehir adıdır (Pala 1995: 351).

Divanlarda, inci ile ilgili olarak, bazı özellikleri ve hakkında teşekkür eden birtakım inançları aksetmiş olarak görebiliyoruz. Bunların yanı sıra bu taşın, sevgili, çiy tanesi, yıldız, diş, göz yaşı, yağmur damlası, şiiir, söz, irfan, gönül, maarif, ay, güneş, saçılık, velâyet, öğüt, niyaz ile ilgili benzetmeler için kullanıldığını da tespit edebiliyoruz.

En çok söz konusu edilen inanış, nisan yağmurunun damlasını yutan sadefin karnında incinin oluşumuna dairdir. Fuzûlî'nin şu beyitlerinde bu hususa işaretler vardır:

Katre-i bârân ki bir müddet sadef habsin çeker

Yog iken kadri tapar kıymet dür-i galtân olur (Akyüz 1958: 32)

Ebr-i nîsansan degül bîhûde tahrîkûn senün

Her gün eyler kesb senden bahr dürr-i şâhvâr (Akyüz 1958: 114)

İncinin insanı ferahlattığı hususuna şu beyitte yer verilmiştir: İnsana sıkıntı veren, açılması zor düğümler nasıl diş ile çözülüyorsa, sevgilinin inciye benzeyen dişini hayal etmek de onun saçının vermiş olduğu gamı giderecektir:

Dürr-i dendânun hayâli def' ider zülfün gamın

Açılır müşkil girihler nitekim dendân ile (Tulum vd. 1977: 500)

Bâkî, sevgili için döktüğü göz yaşlarını ona bir mektup ile arz ederken, inci yağdıran diye vafettiği bu mektubun kâğıdını da can ipliği ile sardığını hayal etmektedir. Bu beyitte bir *mum mazmunundan* bahsedilebilir: Lü'lü-yi eşk (göz yaşı incisi) mumun damlalarını, cân riştesi (can ipliği) ipliğini, sarılmış mektup da gövdesini akla getirmektedir:

Arz itdüm ana nâme ile lü'lü-yi eşküm

Cân riştesi mektûb-ı dürrer-bâre sarıldı (Küçük 1994: 432)

Şu beyitte de Bâkî, "Bulutun gözüne senin ayağının toprağı sürmesini çekseler, yağmur damlası değil, inciler dökerdi" demektedir. Burada sürme çekilen gözden yaş döküleceği gerçeğinden yola çıkıldığı sezilmektedir. Ayrıca beyitte *kuhlülcevâhirî* denilen, içine inci katılmış sürmenin de tedai ettirilmiş olması muhtemeldir:

Katre-i bârân degül dürrer dökerdi çekseler

Hâk-i pâyun tütüyâsından sehâbun aynına (Küçük 1994: 472)

Nev'î, ay ve güneşi gökte iki büyük inciye, gökyüzünü de sadefe benzetmektedir:

Mihr ü meh iki dür-i şeh-dânedür gerdûn sadef

Lîkin ol şeh kıymeti efzûn olur bir dânedür (Tulum vd. 1977: 263)

Yahya Bey de gemiyi sadefe, içindeki gönül kapıcı güzelleri de taze, el değmemiş inciye benzetmiştir:

Sadef olur o keştî-i şinâver

İçinde dil-rübâlar lûlû-yı ter (Çavuşoğlu 1977: 254)

5. Kehribar (Keh-rübâ, Kâh-rübâ)

Sarmaşık taşı ve süksen de denilir. Ağaçların reçinelerinin toprak altında yüzlerce yıl basınç altında kalmalarıyla oluşmuştur. Bu taş sarı, yeşil ya da siyah olur. Sürmekle ufak parçaları çekecek kadar elektriklenir (Kuşoğlu 1994: 89). Strese iyi gelme ve kanın pıhtılaşmasını önleme özelliği vardır (Ethem 1990: 45, 91). Oltu taşı da bir tür kehribardır.

Şiirlerde çok az geçer. Parçaları çekici olma özelliği ve sarı rengi münasebetiyle kullanıldığı görülür.

Şu beyitte Zâtî, “Sarı ve zayıf vücudumu beden sanmayın, bir samandır, yüzüm onun kehribarına yapıştı” diyor:

Sanman beden durur ten-i zerd ü nizârımı

Bir kâhdur yapışdı yüzüm keh-rübâsına (Çavuşoğlu vd. 1987: 163)

Hayâlî Bey de, dünya lezzetlerinden sakınarak kanaatle yaşayanın çehresinin kehribar gibi sararacağını ve söz konusu kıymetli taşın nesnelere çekip tutmasından hareketle riyazet ehlinin de iki cihana hâkim olacağını dile getirir:

Çehreni eyler isen zerd riyâzetle eger

Kapasın iki cihânı nitekim kâh-rübâ (Tarlan 1992: 89)

6. Lâciverd

Adından anlaşılacağı üzere rengi laciverttir. Tek mineral değildir. Kübik sistemde kristalleşir. Sodalit’in mavi renkli türüdür. Afganistan, Pakistan ve Sri Lanka’da çıkar (Ethem 1990: 22).

Lâciverd taşı divanlarda oldukça az geçmektedir. Daha çok rengi ile ilgili tasavvurlarda söz konusu edilmektedir.

Nev’î’nin şu beytinde geçen “kasr-ı lâciverd” terkihi ile, hem lâciverd taşı tozundan meydana gelen saray duvarının boyası, hem de gece gökyüzü manzarası ifade edilmektedir. Sabah olunca değişen bu manzara, güneşin gökyüzünü yaldızlaması olarak tasavvur edilmektedir. Bu tasavvurda iyi lâciverdin üzerinde altın renkli sarı noktalar (Yahyâ Bin Muhammed el-Gaffârî 340: 54b’den Kutlar 2005: 32) bulunmasının tesirli olması muhtemeldir:

Nitekim ola mücedded işbu kasr-ı lâciverd

Her seher anı zer-endûd eyleye mihr-i cihân (Tulum vd. 1977: 115)

Nitekim şu beyitte de gece yıldızlarla dolu gökyüzü manzarası verilmiş; felek yıldız incileri için lâciverd mücevher kutusu olarak hayal edilmiştir:

Ol dürr-i bî-bahâya felek dürc-i lâciverd

Ol genc-i bî-nazîre cihân bir harâbedür (Tarlan 1970: 305)

Aşağıdaki beyitte lâciverdî, iham-ı tenasüble renk anlamının yanında kıymetli taş anlamı ile de düşünülebilir:

Hasret-i la' l u lebin bîmârı ger fâsd itdüre

Lâciverdî reglerinden la' l ile mercân akar (Tarlan 1968: 315)

Şu beyitte de lâciverd, altın yüzükte yüzük kaşı olarak düşünülmüştür. Âşığın halka gibi görünen boyuna sevgilinin attığı taşlar onda koyu renkte bir iz bırakmıştır. Bu iz, rengi dolayısıyla lâciverd taşına, âşığın sararmış vücudu da altın yüzüğe benzetilmiştir:

Halka-i kaddümde dir gören nişân-ı sengüni

Hâtem-i zerden nigîn-i lâciverdün var senün (Tarlan 1970: 315)

7. La'l

Parlak al renkte, billurlaşmış, saydam alüminyum oksidi olan değerli taştır. En çok beğenileni Bedaşan dağlarından çıkartılır. La'l hakkındaki bazı inanışlar şunlardır: Aslında ak bir taş olduğu hâlde, ciğer kanıyla boyanıp güneşe bırakılır ve güneşin etkisiyle kırmızı renge bürünür. Rengini güneşten alır. Bir kimse parmağında la'l yüzük ya da üstünde la'l taşıya, korkulu rüya görmez, şehveti tahrik eder (Onay 1994: 274; Kuşoğlu, 1994: 98.). La'l insana hüzn verir, ahlâkı bozar (Tarlan 1936: 10).

Divanlarda çok sık kullanılan taştır. Kırmızı olması hasebiyle sevgilinin dudağı, yanağı dışında şarap, gül için benzeyen unsuru olur. Yani genellikle la'l denince istiare yoluyla dudak ifade edilmiş olur. Hakkındaki bazı inanışlar da şiirlerde sıkça yansıtılır.

Dudak olarak kullanılınca da genellikle âb-ı hayât, şerbet, zülâl (saf, hafif, soğuk, güzel, tatlı su) zemzem, Selsebîl (cennette bir çeşmenin adı, hafif ve tatlı bir su), nar tanesi gibi sulu ve tatlı maddelerle benzerlik içinde ele alınır. Ayrıca la'l, dudak olması hasebiyle, can-bahş, âbdâr, şeker-rîz, şifa-bahş, tiryâk (panzehir), İsâ, Rûhulemîn (Cebrail), ihyâ eden, dür-feşân gibi sıfatlarla birlikte kullanılır.

Şiirlerde la'lin kırmızı renginin oluşumu ile ilgili birtakım inanışların söz konusu edildiği göze çarpmaktadır. Bunlarla ilgili örnekleri şöylece verebiliriz:

Ciğer kanıyla boyanıp güneşte kızartılarak kırmızı rengini aldığına inanılır:

Ki katra katra ciger kanıdur görinen la' l

İlün gözi yaşıdur tâc-ı şehde dürr-i semîn (Çavuşoğlu 1977: 82)

Kâş cismümi felek daş ide bîdâde dözem

Ma'den-i la'l kimi çün cigerüm kan eyler (Akyüz vd.1958: 99)

Güneşin tesiriyle kırmızı renge büründüğü kabul edilir:

Kara taşı la'l iderken âfitâb-ı zer-feşân

Dest-i cûdında anun bir kehrübâ-yı rûzgâr (Çavuşoğlu vd. 1981: 38)

Kılur şem'-i cemâlün nûrı tab'-ı tîremi rûşen

Güneşdür seng-i bî-mikdârı la'l-i âbdâr eyler (Akyüz vd.1958: 76)

Süheyl yıldızının ışığının eşyaya kırmızılık vermesi özelliği sebebiyle, la'lin de rengini bu yıldızdan aldığından bahsedilir:

Süheylin pertevi seng-i Badahşî la'l eder likin

Gözüm yaşını la'l eyledi dürr-i benâgûşî (Tarlan 1992: 295)

Beyitlerde çokça dikkat çeken başka bir mevzu da la'l-su münasebetidir. Bu konuda, ileri sürülen “Dudak ile la'l benzerliği söz konusu olduğunda rengin yanı sıra doğrudan ya da dolaylı olarak suyun işaret edildiği birçok beyit mevcuttur. Bu kullanım Tuhfe-i Murâdî’de işaret edilen ‘akrebî ve piyâzî la’lin, ağızda çok tutulduğunda susuzluğu gidereceği’ yolundaki inanışın beyitlere yansımından kaynaklanmaktadır.” (Kutlar 2005: 22) şeklindeki görüşe katılıyoruz. Bu husustaki beyitlerden bazıları şunlardır:

Selsebîl-i la'lüne Zâfî be-gâyet teşnedür

Sûre-i Kevser hakıyçün çâre kıl kandurmaga (Çavuşoğlu vd. 1987: 220)

Susamış cânlara la'lün şarâb-ı zindegânîdür

Kara günlülere zülfün hayât-ı câvidânîdür (Çavuşoğlu vd. 1981: 201)

Elif kaddünle la'lün mîmini gördükce aksinden

Olur mir'ât-ı çeşmümde hemân ol lahza mâ peydâ (Çavuşoğlu 1977: 280)

Şu beyitte dudak anlamındaki la'lin sıfatının Hz. İsa olarak (İsî-la'l şeklinde) verilmesinin ilgi çekici kullanım olduğunu düşünebiliriz. Burada la'l, Hz. İsa gibi ölüleri diriltici olarak tasavvur olunmuştur:

Tâze tâze cân bulam irdükce İsî-la'lüne²

Topragumdan kûze eylerse eger hazzâf ana (Tarlan 1968: 48)

8. Mercân

Deniz dibindeki kayalarda oluşan, kalker yapılı, ağaç gibi dallı budaklı görünüşlü, taşlaşmış hayvan fosilleridir. Kırmızı, pembemsi ve siyah renkleri vardır.

Saralının boynuna muska gibi asılırsa, sarayı giderir. Üzerinde taşımak nikrîs (mafsallarda meydana gelen ağrılı hastalık) hastalığına iyi gelir. Müferrihat içine koyup yemek kanı saflaştırır. Dövülmüşü sürmeye katılıp göze çekilirse, göz sinirlerini güçlendirir ve gözün parlaklığını artırır (Kutlar 2005: 66).

Beyitlerde mercan ile, kırmızı rengi dolayısıyla âşîğın kanı, kanlı göz yaşları, sevgilin dudağı; pençeye benzeyen görünüşü ile de kırpık ve -bir yerde olmak kaydıyla- beş beyitlik gazel ifade edildiği görülmektedir.

Şu beyitte âşîğın kanlı göz yaşları, sevgiliye küpe olarak tasavvur edilmiştir:

Cismini halhâl ider mercân-ı eşkin gûşvâr

Nev'î-i zârün kebûter-bâz olaldan dilberi (Tulum vd. 1977: 526)

Hayâlî Bey'in, aşkı tasavvuf büyükleri Cüneyd'in ve Bâyezîd-i Bestâmî'nin elinde gönül kanından meydana gelmiş mercan tespih olarak tanımlaması da dikkat çekicidir:

Cüneydin Bâyezîdin hûn-ı dilden

Elinde sübha-i mercânıdur aşk (Tarlan 1992: 117)

Nev'î'nin şu beytinde de kırmızı mürekkeple yazılan şiirlerden her biri, şiir denizinin ele benzeyen mercanı olarak ifade edilir. Burada kullanılan "pençe-i mercân" terkihi, beş beyitlik gazelleri hatırlatmaktadır; çünkü pençe ile beş sayısı ilgilidir.

Sürh ile mektûb olan eş'âr-ı rengînüm benüm

Her birisi bahr-i nazmun pençe-i mercânıdur (Tulum vd. 1977: 91)

² Bu beytin Fuzûlî'nin Su Kasîdesi'ndeki şu beyti hatırlattığını belirtebiliriz:

Dest-bûsı ârzûsıyla ger ölsem dostlar

Kûze eylen toprağum sunun anunla yâre su

9. Mihenk (Mihek, Mehek, Meheng)

Altın ve gümüşün ayarını tespit etmek için kullanılan siyah sert bir taştır. Ayarı öğrenilmek istenilen maden önce taşın üzerine sürülür. Sürülen iz üzerine önce kezzap, sonra tuz ruhu sürülür. Mihenk taşının üzerinde beliren renge göre altın ve gümüşün ayarını tespit edilir (Kuşoğlu 1994: 110).

Mihenk, beyitlerde altın ile gümüşün ayarını tespit etmede yardımcı olma özelliği dışında, siyah rengi sebebiyle bazı tasavvurlarda ve sevgilinin beni, saç için benzetmelerde yer alır: Zâfî, mihek taşının altın ve gümüşün ayarını tespit etmeye yaraması sebebiyle, rengi bakımından sevgilinin miheke benzeyen benine altın gibi sararmış yüzünü sürmek istediğini tasarlar:

Hâl-i siyâhuna süreyin rûy-ı zerdümi

Sarrâflar zeri miheke serverâ sürer (Tarlan 1968: 303)

Mehek, övülenin pâk nazarı olarak kabul edilir ki burada yine bu taşın ayar tespit edebilme özelliğinden istifade edilmiştir:

Geldüm ki nakd-i ma'rifetüm sana arz idem

Zîrâ ki beglerün nazar-ı pâkidür mehek (Tulum vd. 1977: 190)

10. Şeb-çerâğ

Türkçe adı şimşirek taşıdır. Geceleyin parlayan yakut ya da incidir.³ Dür-i şebgün de denilen bu taş, rivayetlere göre geceleyin parlarmış. Gâv-ı bahrî (deniz öküzü, deniz aygırı) karaya çıkınca, ağzında getirdiği şebçerâğı otlayacağı yere koyar ve onun aydınlığında otlarmış (Mütercim Asım 2000: 713; Levend 1984: 421). Avcılar onu hayvanın ürkütülmesi sonucu ele geçirirlermiş (Pala 1995: 503).

Şiirlerde çok az geçen şeb-çerâğ, aydınlatma özelliğinin yanı sıra parlaklığı sebebiyle de kılıç ve yanak ile ilgili benzetmelerde kullanılır.

Bâkî, padişahın kılıcının parlaklığını zulmün karanlığını yok eden şebçerâğ olarak nitelendirmiştir:

Şebçerâğ-ı zulmet-i zulm eyledi şemşirüni

Çarh-ı gerdân fîgun elmâsın dırahşân eyledi (Küçük 1994: 23)

³ Şebçerâğ hakkında şu bilgilere de yer verilmektedir: "Zamân-ı kadîmde bir yâkût var-ıdı, gicede çırâk gibi yanar-ıdı, çevresine aydınlık virür-ıdı, ana kevkeb-i şeb-efrûz dirlerdi, gevher-i şeb-çirâğ diyü ol yâkûta ad komışlardı. Ol gevher Keyhüsrev eline girmiş idi. Keyhüsrev ana câm-ı cihân-nümây diyü ad komışdı. Ol yâkût sonra Anûşirvân-ı Âdil eline girdiydi ve Anûşirvân hazinesinden Bagdat halifelerünün hazinesine girdi" (Argunşah 1999: 119). Ayrıca şebçerâğ için bk. (Kutlar 2005: 21).

Nev'î, şu beyitte, sevgilinin yanağında âdetâ seyyâre gibi akıp giden ter damlalarını, parlak görünüşü itibariyle, denizdeki şeb-çerâğa benzetmiştir. Burada bu taşın karaya çıkarılmadan önce denizde bulunduğu da işaret vardır:

Ey kamer seyyâre-veş olmuş yanagun pür-arak

Görmeyen görsün bu gün deryâda dürr-i şeb-çerâğ (Tulum 1977: 407)

11. Yâkût

Kırmızı, sarı, gökrenk, beyaz mehtâbî olmak üzere dört çeşit renkte olur. En kıymetlisi kırmızı, şeffaf nar tanesine benzeyenidir (yâkût-ı rummânî); buna Behremanî, Behreman, Bahramen derler. Eskiler yâkûta elmastan başka hiçbir şeyin tesir etmediğini kabul etmişlerdir (Tarlan 1936: 10).

Yakut ile ilgili şu özelliklere ve inanışlara temas edilmiştir: Ateşe dayanıklıdır, erimez. Bütün taşlardan ağırdır. Elektriği bir iki saat muhafaza edebilir. Boğaza asılırsa, cin dürtmesi ve vesveseye iyi gelir. Emilirse harareti keser. Kışın suya atılırsa su donmaz (Onay 1994: 432; Kuşoğlu 1994: 161). Taşyana mehabet ve vakar verir; ağza konursa tükürüğü akıtır; sihir ve sarayı izale eder; kalbi takviye eder, ferahlık verir (Tarlan 1936: 10). Dövülüp karanfille yenirse, yürek çarpıntısını giderir. Ezmesi yenirse zehrin zararını giderir. Taşyan, suda boğulmaz (Onay 1994: 433; Kuşoğlu 1994: 161)). Yenildiğinde kalbe iyi geldiğinden "yâkût-ı müferrih" denilen bir çeşit pahalı bir şerbet de yapılmış.

Bu taşla ilgili fakirliği yok ettiğine dair "Yakut yüzük takınınız, çünkü o, fakirliği ortadan kaldırır", "Kim kaşı yakût olan bir yüzük edinirse, Allâh o kişiden fakirliği kaldırır" (İbnü'l Cevzî 1983: 9, 60'dan Uysal 2004: 280) meallerinde mevzu hadisler de vardır.

Divanlara, bazı özellikler ve hakkındaki inanışların yansıdığı görülmektedir. Kırmızı rengi münasebetiyle de, sevgilinin ağzı, dudağı, âşığın göz yaşı ve şarap için benzetme unsuru olur.

Şu beyitte yâkûta ateşin tesir etmemesi ve harareti kesmesi söz konusu edilmiştir:

Bedenün var ise yâkût-ı musaffâdur kim

Âteş-i tâbiş-i teb itmedi hergiz ana kâr (Tulum 1977: 79)

Yâkût insana ferahlık verir. Bu husus Zâfî'nin şu beytinde, sevgilinin yâkût gibi kırmızı ağzından çıkan mücevher değerindeki sözlerin ruha rahatlık vermesi şeklinde ifadesini bulur:

Kalbüme kuvvet viren kût-ı şeker-güftândur

Rûhuma râhat viren yâkût-ı gevher-bârıdur (Tarlan 1968: 468)

Nev'î, kalbe iyi gelen *yâkût-ı müferrih* denilen şerbetten şöyle söz eder:

Def '-i gam kılmağ için bir hokka-i la'lîn ile

Sundu *yâkût-ı müferrih* andelîb-i zâra gül (Tulum 1977: 396)

12. Zeberced

Sarı ve açık yeşil renkli bir taştır. Başlangıçta zümrüt iken, sıcaklık azlığından tamamen olgunlaşmadan bağlanarak ortaya çıkmıştır (Kuşoğlu 1994: 166). Bu süs taşı, tezhib sanatında aharlı kâğıdın üzerindeki pürüzleri gidermeye yarayan mühre yapımında da kullanılmıştır.

Divanlarda yeşil rengi dolayısıyla felek, tâk ve hat ile ilgili benzetmelerde yer alır. Bu benzetmelerin çoğu *çarh-ı zeberced*, *tâk-ı zeberced*, *hatt-ı zeberced* gibi terkip hâlinindedir.

Sevgilinin atının tırnağı, aşığın sinesinde öyle bir yara açmıştır ki gövermiş hâli ve kavisli görünümü ile zeberced taka benzetilmiştir:

Sümm-i semendinin yiri sînemde ey sanem

Benzer harâb deyrde tâk-ı zebercede (Çavuşoğlu vd.1987: 242)

“Cenâb-ı Hakk'ın kudret elindeki kalemle, zeberced gibi yeşil feleğe -altın- madeniyle dâl harfi yazıldı” denirken, gökyüzünde hilâlin görüldüğü anlıyoruz:

Kalem-i sun'-ı Hudâ ile yed-i kudretle

Zer ile çarh-ı zebercede yazıldı dâl (Çavuşoğlu 1977: 66)

13. Zümrüd (Zümürüd)

Yeşil renkli beril kristalidir. Başlangıçta *yâkût* iken sonradan çeşitli tesirlerle yeşil renk alan değerli bir taştır (Ethem 1990: 2). Hakkındaki inanışlar şöyle sıralanabilir: Üzerinde bu taşı bulundurmamak, göz ağrısından korunmaya sebep olur. Ona bakanların gözüne parlaklık verir. Zehirlenmelerde panzehir olarak kullanılır. Yılanların gözlerine tutulduğunda onları kör eder. Sara ve melankoliye iyi gelir (Kutlar 2005: 64).

Şiirlerde zümrüde, yeşil rengi sebebiyle gökyüzü, yaprak, çemen, yara, döşeme ve duman ile ilgili tasvirlerle benzetmelerde yer verilir. Onunla, yılaña dair inanışlara telmihte bulunulur.

Bâkî, âşıkların başlarındaki âh ateşinden meydana gelen dumanın mahiyetinin anlaşılmadığını, yeşile çalan rengiyle zümrüt taş zannedildiğini belirtir:

Tâc-ı zümürüdî görünür var ise meger

Bâlâ-yı serde illere dūd-ı kebûdumuz (Küçük 1994: 219)

Zâtî de şuh sevgilinin attığı taştan oluşan yarayı renk itibariyle zümrüd olarak niteler ve değerli taşın da yılan diye vafettiği düşmanın gözünü kör edeceğini söyler. Şairin buradaki tasavvuruna zümrüdün yılanın gözünü kör edeceği inancı⁴ kaynaklık eder:

Ey mâr-ı adû körlüğüne var zümürüd

Ol berre-i şûh urduğı taşun beresinde (Çavuşoğlu vd. 1987: 293)

Bu çalışmada, XVI. yüzyıl şairlerinden Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî, Hayretî, Nev'î, Yahyâ Bey ve Zâtî'nin divanlarında geçen akîk, elmâs, firûze, inci, kehribar, lâciverd, la'l, mercân, mihenk, şebçerâğ, yâkût ve zümrüd üzerinde durulmuştur.

Söz konusu kıymetli taşlar hakkında verilen bazı ilmî bilgilerin dışında, onlara atfedilen inanışlar ve rivayetler de aktarılmaya çalışılmıştır. Bu inanışların ve rivayetlerin bazılarının aslının olup olmadığı ile ilgili olarak ulaşılabilen kaynaklardaki bilgiler de sunulmuştur.

İnci, la'l ve yâkût sevgilinin güzellik unsurlarını ifadede daha çok kullanıldığından, tabii olarak şiirlerde diğer taşlara göre daha fazla geçmektedir.

Taşların genellikle rengi ve şekli ile ilgili olarak benzetmelerde yer aldığı, tasavvurlara konu olduğu tespit edilmiştir. Bazen de çeşitli hassalarla, kendilerine atfedilen özelliklerle ve haklarındaki birtakım inanışlarla şiirlere yansıtılmaları görülmektedir.

⁴ Bu inanışın aslının olmadığına dair bir rivayete şöyle temas edilir: "...Bellûtî engerek yılanının zümrüde baktığı zaman derhal kör olacağı belirtildikten sonra bunun doğru olmadığını işaret eden şu bilgiye yer verir: 'Ammâ Hâce Ebû Reyhân'dan mervîdür ki Harzemşâh bir ef'înin bogazına bir ıkd-ı zümürüd bağlatdı bir yıl ol ef'iyi hıfz eylediler aslâ gözine hâlel gelmedi... zümürüdi dögüp ef'înin gözine ekdüm kûr olmadı'" (Yahyâ Bin Muhammed el-Gaffârî 340: 29b'den Kutlar 2005: 20)

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Kenan vd. (1958), *Fuzûlî Türkçe Divan*, Ankara: TTK Basımevi
- ARGUNŞAH, Mustafa (1999), *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme –Metin-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, (1977), *Yahyâ Bey Dîvan (Tenkîdli Basım)*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed - TANYERİ, Ali (1981), *Hayretî Dîvan (Tenkidli Basım)*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed - TANYERİ, Ali (1987), *Zâtî Dîvanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) III*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- ETHEM, Mehmet Yaşar (1990), *A'dan Z'ye Kıymetli ve Yarı Kıymetli Taşlar (Süs Taşları)*, Ankara: Mars Matbaası.
- İbnü'l Cevzî Abdurrahman bin Ali (1983), *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdisi'l-Merfûât*, (Tahkik eden: Abdurrahman Muhammed Osman), III., Beyrut: Dâru'l- Fikr.
- İbnü'l Cevzî Abdurrahman bin Ali (1997), *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdisi'l-Merfûât*, (Tahkik eden: Nureddin Boyacılar), III., Riyad: Advau's-Selef yay.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki (1994), *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2005), *Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme*, Ankara: Öncü Kitap.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım*, Ankara: TDK Yayınları.
- LEVEND, Agah Sırrı (1984), *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlâr*, 4. bs. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Mütercim Asım Efendi (2000), *Burhân-ı Kâtı*, (Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), Ankara: TDK Yayınları.
- ONAY, Ahmet Talat (1994), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- PALA, İskender (1995), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 3. bs. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihad (1936), *Divan Edebiyatında Tevhidler*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- TARLAN, Ali Nihad (1968), *Zâtî Dîvânı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı, I* İstanbul: İÜEF Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihad (1970), *Zâtî Dîvânı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı, II* İstanbul: İÜEF Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihad (1992), *Hayâlî Dîvânı*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- TULUM, Mertol - TANYERİ, Ali (1977), *Nev'î Dîvan (Tenkidli Basım)*, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları.
- UYSAL, Muhittin (2004), *Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme*, Konya: Yediveren Yayınları
- Yahyâ Bin Muhammed el-Gaffârî, *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hırka-i Saâdet 340.